

**НІЖИН ВОСЕНИ 1919 РОКУ:
НЕВІДОМИЙ ФРАГМЕНТ ЩОДЕННИКА ПРОФЕСОРА ІВАНА ТУРЦЕВИЧА**

У російських наукових колах кінця XIX - початку XX ст. було досить добре відомим ім'я Івана Григоровича Турцевича. Він народився 1856 р. неподалік м. Мозиря. Навчався спочатку в місцевій прогімназії та Шавільській гімназії, потім протягом року в Санкт-Петербурзькому імператорському історико-філологічному інституті. Після закінчення класичного відділення Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька (далі - НІФІ) протягом 13 років викладав давні мови в І Київській чоловічій гімназії, з 1892 по 1921 рр. професорував у Ніжині (з перервою в 1909-1917 рр., коли перебував у відставці за вислугою років). У 1922-1926 рр. І. Г. Турцевич був співробітником (з 1924 р. - керівником секції) Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови при Ніжинському інституті народної освіти (далі - ННДК). Ще на початку наукового шляху, в 1879 р., невдовзі після призначення на посаду викладача гімназії в Києві, І. Г. Турцевич був направлений до Риму на річне стажування. Саме відтоді, як зазначав сам учений, він зацікавився римськими старожитностями, археологією античного світу та римським правом. З цієї причини свою першу наукову розвідку він присвятив саме римським старожитностям. Загалом протягом 59-річної наукової діяльності професор із Ніжина опублікував більш як 20 монографій, великих статей і розвідок з класичної філології й античної та постантичної середньовічної (візантійської) історії, приблизно стільки ж він мав і "в столі": готових до друку, але з різних причин не опублікованих. Причиною цього було передусім активне замовчування імені І. Г. Турцевича та фактичне нівелювання його самого як ученого в 1920-1930-х рр. з боку радянської влади. Від 1919 р. він на зміг видрукувати в Україні (як і загалом у СРСР) жодної зі своїх робіт.

Разом із тим, життєвий та викладацький шлях І. Г. Турцевича, його наукова спадщина, активна громадська діяльність, суспільна позиція можуть і повинні стати предметом окремих розвідок.

Нашу увагу привернув унікальний документ, що відклався в особовому фонді І. Г. Турцевича у відділі Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині під назвою "Щоденник Турцевича". Свого часу ці матеріали зберігалися в закритих архівах НКВС-КДБ і стали доступними для дослідників тільки на початку 1990-х рр. "Щоденник Турцевича" містить більш ніж 700 аркушів рукописного тексту, його хронологічні межі 1880-1929 рр. Досі жоден із дослідників не робив спроби ввести його до наукового обігу, оскільки опрацювання матеріалу потребує чималих зусиль. Складність викликає передусім те, що основною мовою документа є класична латина, з великим обсягом записів давньогрецькою і сучасною німецькою мовами та частковими вкрапленнями італійської і російської мов. Російськомовні записи становлять у щоденнику не більш як 5-7%. Прочитання рукопису значно ускладнюються начерком скоропису професора та величезною кількістю скорочень, інколи до однієї-двох літер, дуже важкими для розшифрування, а також наявністю логічно не закінчених речень. Вміщений нижче документ виявлений, по суті, випадково, оскільки зберігається окремо від основного рукопису щоденника, в одній із справ з чернетками текстів лекцій професора того ж таки особового фонду. На відміну від "основного" щоденника, цей фрагмент має чіткий розподіл записів по днях - з 6 вересня по 6 жовтня 1919 р. - і майже стовідсотково (за винятком кількох латинських слів) написаний російською мовою. Якщо змісту "основної частини" щоденника притаманний переважно характер роздумів ученого на релігійні, філософські, етичні теми (про це можна зробити висновок уже після поверхового ознайомлення з ним), то виявлений фрагмент - більш "приземлений", багатий на

фактологічний матеріал. Повідомлення про погоду, про стан здоров'я професора тісно переплетені в ньому з інформацією про ціни на базарі, про побутові й господарські клопоти вченого, про настрої місцевих жителів, зокрема знайомих І. Г. Турцевича, у зв'язку з наступом Добровольчої армії генерала А. І. Денікіна восени 1919 р.

Загалом документ допомагає з'ясувати ряд цікавих і важливих моментів з історії Чернігівщини, визначає певні особистісні оцінки і ставлення професора до подій у політичному і суспільному житті Ніжина, до нових явищ у сучасному українському суспільстві, до найближчого оточення, дає можливість визначити характер і динаміку провінційного життя та змодельовати його цілісний образ у бурхливому вирі революційних подій в Україні кінця 1920-х рр.

Без сумніву, щоденник І. Г. Турцевича є цікавим і цінним історичним джерелом, а його подальше опрацювання сприятиме визначенню місця видатного вченого в історії вітчизняної історичної науки.

При підготовці фрагмента щоденника І. Г. Турцевича до публікації максимально збережено орфографію і пунктуацію вченого, лише додано розділові знаки, де їх не вистачало, згідно з нормами сучасної російської літературної мови. Усі підкреслення та вставки в круглих дужках у тексті документа належать І. Г. Турцевичу. По можливості стилістику вченого збережено.

Щоденникові записи велися професором, вірогідно, без сталої періодичності - щоразу в різний час. Найчастіше він робив це або близько полудня, після повернення з базару, або пізно ввечері, коли намагався пригадати події та власні роздуми дня, що минув, - цим можна пояснити певну непослідовність і нелогічність у тексті. Першою цифрою кожного запису є дата, другою - день тижня в його порядковій нумерації ("+" позначає неділю).

Авторові публікації не вдалося встановити всіх осіб, згаданих І. Г. Турцевичем у рукопису фрагмента щоденника. Найбільш імовірно, що це були сусіди, квартиранти професора або його знайомі, мешканці Ніжина.

Для більш точного відтворення тексту рукопису автор публікації подає найбільш вірогідний варіант розшифрування скорочень, а також логічні реконструкції опущених в оригіналі частин тексту в квадратних дужках. Авторські описки виправлені без застережень. Трикрапкою у квадратних дужках позначені нерозшифровані слова або частини слів рукопису, пропуски в тексті, зроблені самим І. Г. Турцевичем, а також текст, опущений автором цієї публікації, з описом найбільш відвертих спостережень І. Г. Турцевича за симптомами своєї хвороби. Курсивом позначено позарядкові (над- та підрядкові - світлим) та позатекстові (ліворуч або праворуч від тексту запису - напівжирним) вставки І. Г. Турцевича.

---

¹ Відділ Держархіву Чернігівської області у м. Ніжині, ф. 6112, оп. 1, спр. 1, арк. 21.

² Турцевич И. Г. Водоснабжение древнего Рима // Сборник статей по классическим древностям. Вып. 2. - К., 1884. - С. 183-289.

³ Відділ Держархіву Чернігівської області у м. Ніжині, ф. 6112, оп. 1, спр. 359, арк. 2.

⁴ Там само, спр. 372, арк. 1-768.

⁵ Там само, спр. 412, арк. 9-10 зв.

І. Г. ТУРЦЕВИЧ. ЩОДЕННИК
(фрагмент за 6 вересня - 6 жовтня 1919 р.)

1919 сент[ябрь]

6,5. Прекр[асная] погода. Базар наконец дов[ольно] оживл[ен], везли и дрова; хлеб 26-24 р., купец ув[идел], что цены на него [держатся] и ского понизятся. 1 неб[ольшая] пшен[ичная] булочка 100 р., **помид[оры] 10 р., сахар к[усковой] 70 р., [сахар-]песок 30 р.**, две моркови 5 р. Ключик к часам 15 р. Возвр[ащаясь], слышал выстр[елы] на западе, не близко. Ю. В. Забол[оцкий], измученный [...], сооб[щил], что плененных, добр[авшихся] подв[одой], след[ует] ост[ерегаться]. Бюллетень: попытка б[юллетень] взять в[о] ч[то] б[ы] то н[и] с[тало] п[олностью] не им[ела] усп[еха]... Среди дня, в пять вечера, пуш[ечные] выстр[елы] на западе. Смирнов [...], заходил и он. Разгов[аривал] с пани [...] о них. Беляев в форме [...] Немного простудился. Прош[лой] ноч[ью] - веч[ером] в Ш.С. музыка при аккомпан[ементе] канонады [...] Майборода - о флаг[е]. **Аэропланы прекратили летать?** Ночью, ок[оло] 11 ч[асов], казал[ось] б[лизко] слишком стрельба; встрев[ожился] было совсем и читал Харикия, в[о]т ночь не спал, и в[о]т так [...]

7,6. Прекр[асная] погода. **Хлеб 20 р.** Ок[оло] 9 - пуш[ечная] стр[ельба]. В библиотеке почти опять [ничего не удалось сделать]; вышел на уч[астившуюся] канонаду на западе - т[олько] трев[ога]. Сухой ветер с юга. Невстр[уева] вернулась из Киева. К ней пр[ишел] ком[андир]. Обедал с апп[етитом]. Помидор на завтр[а]. Шпакович [,] охотясь в 11 ч[асов,] см[отрел] и сл[ушал] пуш[ечную] пальбу (по его сообр[ажениям] верстах в 10 от нас). Бережков пол[агает], что это наступление бывш[их] - и долго не мог заснуть. В соб[ытиях] все чуть-чуть встр[евожены]... Что-то неладное сер[ьёзно] [...]. Мимо собора на баз[ар] к неск[ольким] [...]. Опять конница с леденящей музыкой.

8,+ В ц[елом] н[ебо] б[езоблачное]. На Бородавкиной ул[ице] дом [сгорел] от пожар[а] (та[м] [, где] были склады Йоффе). Безпок[ой] сердце - перемена в воздухе? Бережкова не видно. Макс[имально] трев[ожит] нас (всех мужиков зад[ело]; б[ольше] спор[ят] [...]); в Черн[игове] б[лиз] 80[-]т[и] [верст] б[ыл] Майборода: вер[оятно] оставлено...; в виду [этого] н[адо] б[удет] сов[сем] ск[оро] сдать фл[игель]. В.Фохт [показывал] деклар[ацию] Д[обровольческой] А[рмии]. Нуж[но] пр[ийти] спр[осить]. Ф. С. [об] ограбл[ении] [...] **вечером. В городе [...] обозы и артиллерия.** Зв[ездная] т[е]пляя ночь, с юга зарницы: слышал гром; дождик. Снов[идения]: я в Лондоне, в [...].

9,1. Солнечно и ветрено. Вересочь ост[авлено] и 6 орудий, Веркеевка зах[вачена] б[ыла], а в Носовке с[ахарный] завод; стих[ло] наст[упление] с севера. Максимович [и] Заболоцкий уехали. Жители спе[шно] [...] постели и т. п. в центре города. Меня институт [направил] к коменданту на вокзале. Канонада на сев[ере] и западе. **У Института пусто.** С Фохтом и Майбородой бес[едовали] в саду о злобе дня. К вечеру будто прибыло из Бахмача подкр[епление] (1000 ч[еловек]). Meditatis mortis... Веч[ером] зашел за [...] (Голобородько) [...]. В Киев идут через Бахмач, Курск вз[ят]. Шкур[...] в [...]. Спал не раздевавшись, встал в 3 часа, окон[чательно] ок[оло] 6. Небо закрыто тучами.

[10,2.] Канонада с зап[ада], севера и востока. Дождь. У инст[итутских] тревога. Слова Дуброницкого и Макс[има]. Интер[есующее] сообщ[ение] након[ец] [...] можно вопросы, кроме Института. Инт[ересное] сообщение Максима о новопр[ибывших] воин[ских]

частях (много-де оружия крупного). На вокзале почти пусто. № "Киевлянина", м[есто] про Рязань и Воронеж . Под вечер частая канонада на западе. В библ[иотеке] была дрожь от [...]. **Сало было по 100 р.** Ночью произв[ели] тревогу коты с Магерок - в передней (клад[овке]). Пр[...]-кор[...].

11,3. Хор[ошая] погода, но мокро. Базар редкий; хлеб 20 р., сало 160 р., за молоко 30 р. На севере частая канонада началась ок[оло] 12 пополудни и прод[олжалась] ча[сов] до 4. Дома спрашивали о флигеле, сообщ[ил], что это объяснение привычное и откровенное. У Смир[нова]. Сообщ[ение] о Курске.

12,4. Прекр[асная] теплая погода. Хор[ошая] погода. На базаре хлеб 25 р. (не сильная - жидко отдельно везде); на западе - Винклер. У института справки о тек[ущих] соб[ытиях] у Добиаша; (Далі закреслено офицерс[кий]) [...] студента (офицер[а]) увезли в Таганрог: будто кр[асные] п[артизаны] навс[егда] [...] наст[упление] Д[еникина], прибыло подкр[епление]. Перед обедом едва слышны на севере отд[ельные] выстрелы. Кавалерист просил яблок (и спр[ашивал] нет ли поблиз[ости] содержащ[их] корову...) (Далі закреслено что это?) [...], что обеспок[оен]; другой справл[ялся] об Иржавской ... Смирнов приходил утром. Взял от Семена станок пилы и немного работал топором и пилой. Нашел и [...] "Книгу [...]". Оказ[ывается], взяли кор[идор] у [...] (Далі закреслено что это?). Разграб[или] доски [...] [...]. Что это? [...] старух на базаре 1905 г. и недавно какой-то на Маг[ерках]. Смир[нов] неск[олько] исп[равил] эти [...] часов в 5 в[ечера]. Канонада на севере, бои знач[ительно] ближе - дл[илась] дов[ольно] долго (Далі закреслено ночь). Ок[оло] зари стреляли с вокзала на Синяки. **Евр[ейские] праздники.**

13,5. Пасмурно. За весь день слышно [...] от выстрелов. На базаре: хлеб 25 р., ф[унт] подс[олнечного] масла 60 р., молоко 25 р. Максименко (сын молочницы) выкосил остав[шуюся] траву, а гонорар: с тестем спилили, распилили и порубили неб[ольшой] клен. Спр[ашивал] солд[ат] о Евр[еях]. Грабежи: огр[абили] Майб[ороду]. Мол[чановский] - опр[еделенно] удр[ужили]?

14,6. Хор[ошая] погода. С сев[ера] разб[орчиво] слышен б[ыл] пулемет. Во вр[емя] обедни пуш[ечные] выстр[елы] на западе - [...], каз[алось] совс[ем] близко, зажгли что-то в Ж[енском] мон[астыре] и еще где-то. Дама, прят[авшаяся] на фл[игеле], сообщ[ила], ув[идев] оф[ицера], что в соб[ытиях] б[ольшее] не вид[ит] Н[ежин], к[а]к св[ое] у[бежище], а по сл[овам] Ю. В. Заб[олоцкого], они очень недов[ольны] Н[ежином] и пож[ары] сделали его [невыносимым]. Утвержден приказ кас[ательно] грабежей. Тр[ибунал]. Вскоре [...] отр[ицательно], если от лица. [...] **счастье** [...] не заходил?

15,+ Прекр[асная] погода. [...] после от выстр[елов] на севере - к[а]к бы передв[игали] громоздк[ую] мебель; а под вечер отдал[енные] выстр[елы] на западе. № "Киевского Эхо" и т[оварище]ство Солохненко (Далі закреслено Майборода) . Пожар на складах Гольдина ... Ржаной хлеб к[а]к вкусен и полезен! Лактуха с подс[олнечным] маслом тоже о[чень] хорошо. Прекр[асная] (Далі закреслено ночь) погода днем и ночью. Для сосред[оточенной] работы рах montis [...]. **Созерцанье зв[ездного] неба..!** Можно ли в чем найти [...] [...] души успокоенье? **Байрон.**

16,1. До пол[удня] б[ыло] слышно выстрелы на з[ападе] и сев[ере], взяли 54 бойц[а]. Новодв[орский] , со слов Полоск[уна], добр[ый] офиц[ер]. Верк[еевка] вз[ята] накануне. Хлеб 25 р., уксус 30 р., Тихо[миров] М.П.²⁷ о Е[вреях]... Спал не разд[евавшись].

17,2. Утром на погоде на з[ападе]. До об[еда] холодновато, к пол[удню] солнечно - молодзик . На базаре: хлеб 15 р. - 18 р., oleum helifuth[um] num 65 р. фунт; вообще

оживление торгова и падение цен. Бухгалтерия: вчерашний бюллетень был блестящий (в Невинском районе не врач был в[овсе]), но сегодня на Авдеевке [...]. Ночью заморозок, но салат и помидоры уцелели.

18,3. Хорошая погода. Хлеб 10 р. День без выстрелов... У Новодворского. Спал одетым, не раздевшись - беспокойно; как будто [...] в оконечностях. Пилили деревья и рубали дрова.

19,4. Хорошая погода. Ночью озноб и утром тоже при температуре 37,3, надо полагать - от пилки и рубки. Порошок хинина по указанию Максима Васильевича Малеванского, прописал горчичники, слабительное и пилюли. Ночью был горяч. Состояние к утру лучше, температура понизилась до 36,7. Хлеб 5 р. и т. п. Без выстрелов [...].

20,5. Припадок [...]. К вечеру озноб, температура 37,4; ночью горячка; немного потел. Сновидения: [...] речь Сребк [...], речь Лянгона; [...].

21,6. Язык белый. Температура 36,4. Хинина 6 грамм. Приходил врач Станкевич (сообщил) о взятии Вересочи. Иржавской - о квартире. Ночью было немного легче предыдущего.

22,+ Температура 36. Принял хинина 3 грамм. К 12 часам температура поднялась, начался озноб, а вечером температура поднялась до 38. Ночью (Далі закревлено до 12) горячка, после 12 слабее.

23,1. Язык белый. Прекрасная погода. Температура 36,4; есть аппетит. Малеванский. Жалование за 2 месяца [...] близ 3700 р. Небольшая часть солдат [...] со знаменем проследовала главной площадью в городе.

24,2. Спал долго, под конец вспотел. Температура утром 36; язык [...] (Далі закревлено слабость); чувствительность. Утром слышались [...] отдельные пушечные выстрелы (Далі закревлено Прекрасная погода). Оказалось, что аэроплан бросил 2 бомбы на Обжаровщину ... Температура около 5 часов в[вечера] 36,5. Купил начатую пробирку хинина, уехал с тем на Черныгов.

25,3. Температура 1) 36,2, 2) 36,4, язык лучше, шум в голове; давление около ложки. Хинина 3 грамм, мышьяк 2 р. [...] Кириллов : настоял на Черныгове. 3 харьковские газеты. Вернулись Заболоцкие и Максимович доселе. Воронеж заняла Д[обровольческая] Армия, Моргун - поляками. Спал не раздевшись.

26,4. Пасмурно, проснулся при пушечных выстрелах. Температура 36,7, шум в голове, большая чувствительность и тревожность настроений... Булка 2 сорта 17 р., яблок 1/2 фунта 10 р., лимон (малый) 16 р. Спал не раздевшись (Далі закревлено множество), сновидения.

27,5. Пасмурно, холодновато. Температура 36,5. [...] Хлеб ржаной 10 и 9 [рублей], пшеница 2 сорта 15 р., но сало, масло дороги, олей - тоже (100 р.). **Наконец-то дождь.** Заметно еще мало желтизны на деревьях; надо же, увядание природы будет пышно. Вернулись Тихомиров и Лясковичский . День, кажется, без выстрелов? Борис с [...] уездная коно [...]. Все еще нездоровится; вечером температура немножко выше 36; пульс и сердце не нормальные. Крайне исхудал; нужно усиленное питание.

28,6. Спалось плохо; снов[идения]. Темпер[атура] 36,3. До обеда было потревож[нее] ([...] и сердце болело), а после обеда стало лучше.

29,+ Дождь и пасмурно. Кушал п[омидоры], но тош[нило] и пр[очее] в 9 ч[асов] в[ечера]. [...] негоде (пасмурно), но [...] лучше. Ляскоронский: о Киеве и о диспуте Смирнова, о вакансии для Ляскор[онского] (Далі закреслено и ценах дня) [...]; Коз[ятин] взят. У нас де едва ли будет занято; картины возвр[ащены] - Борис с солда[тами]. Черн[игов] вз[ят]. Ряд снов[идений]: объяснения [...] при присутств[ии] и каких-то ведут, и [о] квартире и квартирантах.

30,1. Язык лучше, лицо бодрее. Ночью был морозик. Темпер[атура] утром 36,8 и беспок[ойт] в [...] сер[дце]; гудит в голове.

Октябрь

1,2. Сердце беспокоило. Бережков, Кириллов, Блин[...] М. П. Именины М. П.

2,3. Сердце беспок[ойло]. Г[оспо]жа Сеник о квар[тире]. Фохт: тр[евожный] (Далі закреслено изв[естие]) слух о К[иеве]... См[ирнов] возвр[атился]?! Добров[ольно]. Снов[идения]: м[ежду пр[очим] возвращено [...] [...] как-то голов[у] и поезда - кошмарно!

3,4. Солнечно. Студ[енты] (пор[...]) сообщ[или] о К[иеве], что пол[овину] восс[тановлено]. Снов[идения]: рев[олюция] в К[иеве].

4,5. Лактуха и кв[ашеная] капуста. Веч[ером] граммофон; полночи поч[увствовал] простуду (днем был в огороде); пропотел [на] солнц[е] и согрелся.

5,6. Солнц[е] 1/2 [дня]. Гриневиц о квартире. Смирновы вернулись?! На конфер[енции] не было. Эр[...] с соотв[...] он[...].

6,+ Иней, солнечно. М. Э. Фохт - сообщ[ение] о Де[ник]ине и о К[иеве]... (Далі закреслено трев[ожно]) Кто-то верн[улся] в Неж[ин] из Киев[ской] стор[оны] пешком... Вышел в огород собрать помидоры, но оказ[алось], что посп[ело] за неск[олько] [дней] в[сего] 37; принял [...] (Далі закреслено Максимов). О [...] за [...] сообщ[ил], что поезд отошел в Киев[-]пассаж[ирский] и завтра восстан[авливается] норм[альное] сообщение. М. Э. Фохт - сообщ[ила] [это] См[ирновым]. Эр[...] с соотв[...] он[...].

Відділ Держархіву Чернігівської області у м. Ніжині, ф. 6112, оп.1, спр. 412, арк. 9-10 зв. Оригінал.

---

¹ Возможно, з родини П. О. Заболоцького (1877-1918), магістра російської словесності, викладача НІФІ, з 1912 р. - директора Ніжинської чоловічої гімназії. Тут і далі короткі відомості у примітках про осіб, причетних до Ніжинського вищого навчального закладу, подано за виданнями: Викладачі Ніжинської вищої школи. 1820-1920: Бібліографічний покажчик. Ч. 1. - Ніжин, 1998; Викладачі Ніжинської вищої школи. Бібліографічний покажчик. Ч. 2, Ч. 3. - Ніжин, 2000; Самойленко Г. В. Нежинская филологическая школа. 1820-1990. - Нежин, 1993; Українські архівісти. Біобібліографічний довідник. Вип. I (XIX ст. - 1930-ті рр.). - К., 1999.

² Або "на завтр[ак]".

³ Бережков М. М.(1850-1932) - професор НІФІ (ННПІ, НІНО) з 1882 р., магістр російської історії, колега І. Г.Турцевича по ННДК і один із його найбільших приятелів. М. М. Бережков вийшов на академічну пенсію одночасно з І. Г. Турцевичем у 1926 р. і мешкав поруч, у будівлі НІНО.

⁴ Або "больше".

⁵ Миколаївський собор (1658-1663) розташований на торговій площі Ніжина, що з'єднувала Київську та Московську дороги, утворюючи таким чином зручну транзитну магістраль через місто.

⁶ Один із ніжинських підприємців початку ХХ ст., що належав до досить сильної в Ніжині єврейської общини.

⁷ Можливо, "Макс[имович]" (див. примітку № 12) або "Макс[им]" (див. примітку 16).

⁸ Вірогідно, мається на увазі У.Р.Фохт, згодом відомий учений-філолог, співробітник Інституту літературознавства АН СРСР - син Р. А. Фохта (1834-1911), доктора класичної філології, професора НІФІ з 1875 р., на місце котрого, після виходу останнього у відставку, було обрано І. Г. Турцевича екстраординарним професором НІФІ по кафедрі римської словесності.

⁹ Вересоч - населений пункт за 44 км від Ніжина, на шляху до Чернігова.

¹⁰ Веркіївка (з 1945 р. - Вертіївка) - населений пункт за 10 км від Ніжина, на шляху до Чернігова.

¹¹ Носівка - населений пункт і залізнична станція за 28 км від Ніжина, на шляху до Києва. Носівський цукровий завод засновано 1866 р., діє й донині.

¹² Максимович Г. А. (1877-1928) - відомий український учений-історик, доктор російської історії, професор НІФІ (ННПІ, НІНО) з 1909 р., колега І. Г. Турцевича по ННДК; 1924 р. переїхав до Сімферополя, де працював в університеті до останніх днів життя.

¹³ Бахмач - населений пункт і залізнична станція за 65 км від Ніжина в московському напрямку.

¹⁴ Дату взято в геометричні дужки самим І. Г. Турцевичем. Вірогідно, що текст, помічений як "10.2." є продовженням запису попереднього дня, а запис за 10 вересня 1919 р. не робився. Цілком можливо, що ніжинський професор проставляв дати на кілька днів чи на тиждень уперед.

¹⁵ Можливо "Дубровського". Дубровський В. В. (1897-1966) - видатний український історик, джерелознавець, археограф, тюрколог; на той час студент НІФІ, згодом аспірант ННДК у 1922-1923 рр. (відрахований після "чистки" особового складу ННДК у 1923 р. під формальним приводом - через не зданий вчасно соціально-економічний аспірантський мінімум), викладав у Чернігові, Харкові. У 1930-х рр. зазнав репресій. З 1943 р. - в еміграції.

¹⁶ Малеванський М. В. - мешканець м. Ніжина, гарний знайомий І. Г. Турцевича, лікар за фахом, до революції 1917 р. працював лікарем у НІФІ.

¹⁷ Зацікавленість І. Г. Турцевича у подіях на Північному фронті Добровольчої армії генерала А. І. Денікіна пояснюється тим, що у Воронежі проживав до 1921 р. (в 1921-1923 рр. він мешкав у Ніжині) молодший брат ніжинського професора Осип Григорович, учитель і художник, з котрим ніжинський професор підтримував тісні стосунки, на відміну від старшого брата Олександра Григоровича, що вчителював на Київщині (вірогідно, в Чорнобилі).

¹⁸ Магерки - один з історичних районів Ніжина на правому березі р. Остер, відомий як ремісниче передмістя з XVI ст.

¹⁹ Вірогідно, з родини А. В. Добіаша (1847-1911), доктора класичної словесності, професора НІФІ з 1878 р.

²⁰ Квартирантка в будинку І. Г. Турцевича.

²¹ Синяки (з 1939 р. - Григоро-Іванівка) - населений пункт за 6 км від Ніжина на шляху до Києва.

²² У Ніжині традиційно чисельною була єврейська громада, що бере свій початок з XVII ст. І. Г. Турцевич згадує про початок у 1919 р. новорічних свят за єврейським календарем, небезпідставно побоюючись можливих єврейських погромів з боку солдатів Добровольчої армії і пам'ятаючи про погроми 1905 р. у Ніжині.

²³ У 1918-1919 рр. у будинку І. Г. Турцевича досить часто розквартирували солдатів практично кожної армії, що захоплювала Ніжин у цей час.

²⁴ Введенський жіночий монастир у Ніжині був заснований у середині XVIII ст. і діяв до початку 1920 рр. Знаходиться неподалік Київських воріт колишнього Ніжинського замку XVIII ст., поряд із сучасним центром міста. Зараз знову діє.

²⁵ Один із ніжинських підприємців початку XX ст., що належав до ніжинської єврейської общини.

²⁶ Судячи зі свідчення знайомого І. Г. Турцевича, скоріше всього - один із командирів Добровольчої армії, що керував наступом на Чернігів восени 1919 р.

²⁷ Вірогідно, син П. В. Тихомирова (1868-?), магістра богослів'я, професора НІФІ (ННП) з 1906 р., директора НІФІ (ННП) в 1918-1921 рр., першого керівника ННДК. У 1922 р. разом із родиною переїхав працювати до Одеського ІНО (університету).

²⁸ Можливо - білорусизм. Мається на увазі місяць-молодик.

²⁹ Овдіївка - один з історичних районів міста на лівому березі р. Остер, розташований за купецьким кварталом (на місці колишнього фортштадту XVIII ст.).

³⁰ Вірогідно, цього дня в І. Г. Турцевича було загострення хронічної хвороби легень, на яку він страждав з середини 1890-х рр.

³¹ Можливо, І. Г. Турцевич мав на увазі І. А. Сребницького (1850-1903), викладача історії та географії НІФІ та Ніжинської жіночої гімназії П. І. Кушкевич.

³² Обжарівщина - один з історичних районів Ніжина на правому березі р. Остер, неподалік оселі І. Г. Турцевича.

³³ Кирилов А. М. (1876-?) - викладач НІФІ (ННПІ, НІНО, НДПІ) з 1910 р., після 1934 р. зазнав репресій.

³⁴ Див. примітку 27.

³⁵ Ляскоронський В. Г. (1859-1928) - відомий український історик, археолог, нумізмат; магістр російської історії, професор НІФІ (ННПІ) з 1909 р., співробітник ННДК у 1922 р., з 1921 р. переїхав жити до Києва, де викладав у КІНО та Київському археологічному інституті.

³⁶ Дата обведена І. Г. Турцевичем.

³⁷ З родини професора Р. А. Фохта (див. примітку 5). Можливо, його дружина або дружина його сина.